

לקדמותם של אתרי-המצבות ב"מערת המכפלה" *

מאת

יוסף ברסלבי

שבע מאות שנה היתה הכניסה לבנין שמעל ל"מערת המכפלה" אסורה על היהודים (ועל הנוצרים). המוסלמים הקנאים של הברון שמרו על גזירת האיסור בהקפדה, ופרט למקרים יוצאים מן הכלל מנעו את הכניסה אל תוך הבנין². עתה, עם שובנו אל "מערת המכפלה" ועם הסתכלותנו הבלתי-אמצעית בפנימיותו של המתחם המקודש מעוררת חלוקת המצבות של האבות והאמהות במבנים השונים תהיה: מצבות יצחק ורבקה עומדות במבנה הנכבד ביותר של המתחם, במסגד³, לפני ה"מחראב" וה"מנבאר", ואילו מצבותיהם של אברהם ושרה ניצבות בשני חדרים קטנים, ללא כניסה, בשני צדי הפרוודור, המוביל מן החצר אל המסגד, והמבקר יכול להסתכל בהן רק דרך סורג של ברזל הממלא את חללו של פתח התדר.

* הרצאה בכינוס לתנ"ך בכפר-עציון ביום י"ג תמוז תשכ"ח.

1 לפי ההיסטוריון הירושלמי מוג'יר אל-דין (1496) היה זה הסולטאן הממלוכי ביברס שגזר גזירה זו.

2 היהודים היו מוכרחים להסתפק בכניסה אל תוך "הפרוודור" הימני של "מערת המכפלה", שלאורך החומה הדרומית-המזרחית המפוארת של הבנין הקדום ומתוצה לה, לעלות חמש-שבע מדרגות, כדי להתרפק על אבני-הגזית העצומות והנאות המשוקעות בה. ב"חור" שמעל מדרגה הרביעית, בחומה, היו המתפללים נותנים "פתקאות" של תפילות ובקשות, כי "על דברת המסורה ירד (החור) עד עומק המערה" (ספר "תבואות הארץ" לר' יוסף שוורץ, הוצאת ר' א. מ. לונץ, ירושלים, תר"ס—1900, הוספה "מאת העורך", עמ' תפ"ו). כאן ראוי להביא את דברי החוקר ונסאן, Le Haram El-Khalil, Sépulture des Patriarchs L. H. Vincent, E. J. H. Mackay, F. M. Abel, Paris, 1923, PL. II האומר, כי "החור" נוקב את כל מלוא עובי החומה, שהוא 2.25 מ', וצירו מסתיים בפי הכניסה J אל "מערת המכפלה". מתחת למבנה קטן, בזמות "אפריין", עשוי אבן-שיש, מימין ל"מנבאר", לפני הקיר הדרומי של המסגד, מול מצבת יצחק (שם, עמ' 14), ועלינו להוסיף את ההשערה, כי "חור נוקב" זה בוצע בהשפעת יהודי חברון, ואולי תמורת מתת גדולה, כפיצוי על הרחקתם מתוך הבנין שעל "מערת המכפלה". "וקרוב לשער — כותב ר' משה באסולה בשנת 1521 — יש חור ששם מתפללים היהודים. אומרים שהוא מגיע עד תוך המערה" (א. יערי, מסעות א"י, עמ' 147). הפתח אל המערה סתום.

3 "המוסלמים מקדישים ומעריצים את קברי יצחק ורבקה אשתו משאר קברי האבות — אומר ר' א. מ. לונץ בתוספת ל"תבואות הארץ" הנ"ל — לכן לא יכנסו לעולם בהתאים הבנויים סביב צינוריהם, כי יקאו לכבודם. והאנשים אשר יהינו לבוא אל תוכם ימותו או יוכו בעוורון" (שם עמ' תפט).

4 אולי בהשפעת ישעיה מ"א, ה ("אברהם אוהבי") ודברה"ב כ"ז ז ("אברהם אוהבי"), ואברהם נקרא ידיד" (מנחות נ"ג, ע"ב), שהגיעה לקוראן מיהודי מכה. ראה: "פרשת הנשים". קבר.

לקדמותם של אתרי-המצבות ב"מערת המכפלה" 51

מצבותיהם של יעקב ולאח נתונות באגף הצפוני של המתחם, מעבר לחצר, המפרידה בין שני אנפיה-המבנים הבלתי-שווים, ואף הן בשני חדרים קטנים ונפרדים, ללא כניסה, כחדרי אברהם ושרה.

הבנין בכללו נושא את השם "מקאם ח'ליל אברהים" (המקום המקודש של ידיד-הנפש או האהוב⁴, אברהם); או "חרם אברהים" ("המקום הקדוש של אברהם"); המסגד עצמו נקרא "ג'אמע אל-ח'ליל אל-רחמאן" (מסגדו של אהוב הרחמן⁵), והעיר כולה "ח'ליל" — במה זכו, איפוא, יצחק ורבקה שמצבותיהם תעמודנה בתוך המסגד על שם אברהם, ואילו מצבותיהם של אברהם ושרה עצמם יידחקו אל חדרים סגורים, בצדי הפרוזדור.

יתר-על-כן, מצבותיהם של יצחק ורבקה הן תאים גדולים, כבדים והדורים⁶. קירותיהן מצופים לוחות שייש אדומים ולבנים, הסדורים נדבכים נדבכים חליפות, בקירות חלונות קטנים שאפשר להציץ דרכם אל תוך התאים ולראות בהם מצבות פנימיות. לכל תא דלת סגורה. גגותיהם של התאים המפוארים משופעים לארכם, והם עטופים בד ירוק, כמקובל במקומות קדושים למוסלמים; ואילו מצבותיהם של האבות והאמהות האחרים קצרות וצרות⁷; ראשן מעוגל, והן מכוסות יריעות-משי, רקומות כתובות ופסוקים בחוטי זהב וכסף, ואין רואים את צלעותיהן. לפי נסאן הן בנויות אבני-גזית. מצבות הנשים קטנות יותר והן בנויות חומר מובחר פחות⁸.

במתחם מבפנים — אומר ונסאן — אין כל סימן לארכיטקטורה, כי אם כאוס של של מבנים מאוחרים⁹. המסגד עצמו היה לכתחילה כניסה ביזנטית¹⁰. קומפלקס "התוספות" הוא במיעוטו צלבני וברובו מוסלמי.

חלוקת המצבות הלא-רציונלית במבנים השונים, מבחינה מוסלמית, מחייבת את ההנחה, כי הערבים מצאו את סדר המצבות באתריהן כמות שהן כיום, ולא העזו להכניס בו שינויים, כלומר, מצבות יצחק ורבקה כבר עמדו בכניסה הביזנטית, שקדמה למסגד; מצבות אברהם ושרה עמדו לפני הכניסה אל הכניסה ומצבות יעקב ולאח בקצהו הצפוני של המתחם. ואכן, לפי ונסאן, אם גם הופיעו המצבות כמות שהן בתחילת האסלאם, אפשר להקדימן לתקופה הביזנטית, אם לא לתקופה היהודית, כי לא נראה לוי שהערבים חדשו את המצבות על דעת עצמם; כלומר, המצבות אפשר שהיו ניצבות אפילו לפני הקמת הכניסה הביזנטית¹⁰; אולם, ראיות לקדמות אתרי המצבות (כי המצבות עצמן יכולות היו ברבות הימים לפשוט צורה וללבוש צורה) ב"מערת המכפלה" אין הוא מביא.

הידיעה המפורשת הקדומה ביותר על המצבות ב"מערת המכפלה" הגיעה אלינו מיוסף בן מתתיהו פלויוס. "מצבות קבריהם (של האבות) — אומר

5 של יצחק: 5.05 על 3.45 מ' / ושל רבקה: 4.99 על 3.25 מ'. ראה ונסאן לוח II.

6 של אברהם: 4.65 על 1.10 מ' / של שרה: 3.20 על 1.10 מ' / של יעקב: 3.25 על 1.10 מ' / ושל לאה: 3.0 על 1.10 מ'. על-פי מדידות בלוח ב' אצל ונסאן, כנ"ל.

7 ונסאן, שם, עמ' 114 ועמ' 159; לפי לוח ב' נמצאות המצבות של שני האבות האחרים ושל שתי האמהות האחרות בתאים בעלי מבנה משושה, אך המשושה של אברהם גדול מזה של שרה, והמשושה של יעקב גדול מזה של לאה; והשווה בספר עצמו עמ' 114 ועמ' 143.

8 ונסאן, עמ' 14; 9 ממדיו: 29 על 22 מ'. 10 שם, עמ' 160.

בן מתתיהו — נראות בעיר¹⁰ הזאת (חברון) — עד היום הזה. הן עשויות שיש יפה, לכבוד ולתפארת¹¹ (מלח' היה' ד, ט, ז); אך אין הוא נוגע בסדרן. לתמהוננו אין הוא מזכיר את החומה המפוארת, המקיפה את מתחם "מערת המכפלה", שודאי וודאי היתה עומדת בזמנו. שמא לא ביקר בחברון, או שמא שיקחה, או השמטה, בשעת העתקת כתב־ידו אירעו כאן. החומה המקיפה את המתחם (ממדיה מבחוץ: 59 על 34 מ') בנויה, כידוע, אבני־גזית עצומות, עד כדי אורך של 7.5 וגובה של 1.5 מ'; הן מסותתות בסגנון המקובל כ"הרודיאני"¹² ("הורדוסי"), היינו, משטח־אבן חלק וזר שקוע מסביב לו, אף עולות בחלקת סיתותן, בתיאומן זו לזו וביפין על אבני הר־הבית¹³. הקדמות, כדמות אומנות, הבולטות מתוך חלקה העליון של החומה, 16 קדמות בקירות־האורך ו־8 בקירות־הרוחב, והנדבך העליון של החלק התחתון המשופע כלפי חוץ "משברים" את רציפותה החדגונית החלקה של החומה ומשווים לה גיוון וחיות. עובי החומה בתחתיתה 2.65 מ'.

החומה המקיפה את המתחם של "מערת המכפלה" חסרה חלונות ואשנבים; היא תסתבר לנו אם נכיר, כי תפקידה לא היה להאיר את המתחם מבחוץ, או לאפשר הצצה מן הפנים החוצה, כי אם לשמור על קדושת האתר ולשוות לו הדר חיצוני; ואכן, אם לדון על־פי התבוננות בקטע הפנימי של החומה המזרחית־הצפונית, הגלוי כלפי החצר, המפרידה בין שני אגפי הבנין, שאבניה חלקות, ללא סגנון הסיכות ה"הרודיאני", הרי שעל המראה הפנימי של החומה לא הקפידו הבונים כעל המראה החיצוני (מרזמו של קטע החומה הגלוי כלפי החצר הוא, אולי מאוחר מן החומה עצמה, כי ניכרים בו סימני סיתות וגזרה אחרים). המתחם הקדוש עצמו היה ללא ספק קטור. על כך עשוי להעיד לא רק הידור חזותה של החומה מבחוץ, כי אם גם הכרכוב מעל מרומה של החומה מבפנים הפונה כלפי החצר. הנוסע מבורדו (333 לספיה"ג) מדבר על "מצבת־זכרון מרובעת, עשויה אבנים יפות להפליא, ובה נחים אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה ולאה"¹⁴. מבנים מבפנים

10 במקור "בעיר הקטנה".

11 "כאן בנו אברהם ובניו את קברותיהם" (קדמ' היה' א, יד, א). האם ביקש בן מתתיהו למסור כי המצבות ב"מערת המכפלה" בימיו הם מימי האבות?

12 לדעת ב"צ לוריא יכולה החומה להיות מוקדמת הרבה להורדוס, ואין ליחס כל "סגנון הרודיאני" להורדוס דווקא. את דעתו הוא מיסד על שרידי ארמונם של בני טוביה בעראקאל־אמיר בעבר הירדן, המיוחס לכל המאוחר למאה הג' — הב' לפניה"ס, ואשר בו מופיעות אבנים עצומות בסגנון הסתות המקובל כ"הרודיאני" (בהרצאתו בכינוס לתנ"ך בכפר־עציון ביום י"ג בתמוז תשכ"ח; 1968.7.9). על סגנון אבני "בית טוביה", שטח וזר מסביב, המגיעות בגדלן ל־5.36 על 2.50 מ' ראה: C. Watzinger, Denkmäler Palästinas, II, Leipzig, 1935, S. 14.

13 ר' אישתורי הפרחי היה סבור כי אבני "מערת המכפלה" נלקחו מהר־הבית: "סביב המערה מרובע רבוע גדול תומה גבוה מאבני המקום הקדוש בית־המקדש, ומקובל שהוא מבנין שלמה המלך" (כפתור ופרח, הוצאת א. מ. לונץ, ירושלים, תרנ"ו, עמ' ש').

14 "Ubi est memoria per quadrum ex lapidibus mirae pulcheritudinis in qua positi sunt Abraham, Is. Ja. Sa. Reb. et Lea, Geyer, Itin. Hieros. p. 25 (וינסאן עמ' 156).

לקדמותם של אתרי-המצבות ב"מערת המכפלה" 53

אין הוא מזכיר, והרושם הוא שנתכוון ל"מצבת-זכרון" מתחת לכיפת-השמים¹⁵. הנוסע האנונימי מפלקנטינוס, 570 לספיה"ג, כבר מדבר על בסיליקה בעלת ארבע שורות, או שערים, באמצעה "אטריום" לא מכוסה, מחולק על-ידי מחיצה. מצד אחד נכנסים נוצרים, ומצד שני יהודים, המקטירים קטורת רבה¹⁶.

על עתיקות יחסית בסדר המצבות הנוכחי יש ללמוד מן המקורות הערביים של ימי-הביניים. הגיאוגרף אצטח'רי (951 לספיה"ג) אומר, כי קברי האבות אברהם, יצחק ויעקב נתונים בשורה אחת. מול כל אחד מהם אשתו¹⁷; אמנם, הוא מונה את הקברים לפי סדר האבות, ואין הוא מתעכב על סדר מצבותיהם, אך "השורה האחת", בה הן עומדות, תואמת את "השורה האחת" של המצבות כיום. מקדיסי ("הירר-שלמי") — 985 לספיה"ג —, הקורא לחברון גם "ח'ברא", אומר, כי "באמצע המבצר (כלומר, החומה), המיוחס לבנייה בידי "רוחות", והעשוי אבני-גזית מסותתות, מתרוממת כפה מוסלמית ומתחתיה קברו של אברהם; זה של יצחק לפניו; בחלק המכוסה (הקרני של המסגד), וזה של יעקב הוא בחלק האחורי (היינו הצפוני); מול כל נביא נמצאת אשתו. המבנה בתוכו (בתוך "המבצר") "מעורב"¹⁸. גם הנוסע הפרסי-המוסלמי נאצר ח'וסראו (1047 לספיה"ג) מזכיר כי המצבות נתונות בשורה אחת. מצבת אברהם היא לפני המסגד. רצפת המאוזוליאום שלו וקירות המצבות מכוסים יריעות-משי. המצבה בנויה אבן. היא גבוהה שלושה מטרים. עששיות ומנורות תלויות מעליה¹⁹. תיאורו הולם את מראה מצבת אברהם ואביריו עד היום.

ברם, השאלה המתעוררת למראה סדר המצבות באלף השנים האחרונות היא: האם ניתן להוכיח את קדמותו עד "התקופה היהודית" שלפני "התקופה הביזנטית". הרמזים הקדומים ביותר על קברי האבות בחברון, לאחר תקופת המקרא, הגיעו אלינו מ"צוואת בני יעקב" או ("צוואת י"ב השבטים") ומ"ספר היובלים" (או "היובלות"). את "ספר צוואת בני יעקב" נוטים ליחס למחצית השניה של המאה ה' לפנה"ס. יש המקדימים את חיבורו למחצית הראשונה שלפני תקופת החשמונאים²⁰ ויש המאחרים אותו לימים שביין יוחנן הורקנוס לאלכסנדר ינאי, בתחילת המאה ה' ²¹. את "ספר היובלים" נוטים ליחס לתקופה שלאחר רדיפות אנטיוכס אפיפנס והחשמונאים הראשונים. יש המקדימים אותו למאה ה' לפנה"ס²², ויש המאחרים אותו לימי יוחנן הורקנוס²³. "ספר היובלים" מספר על בני ישראל, שהוציאו את כל עצמות בני יעקב ממצרים וקברו אותן בשדה "מערת המכפלה",

15 ש. קליין, ספר-המסע Itinerarium Burdigalense על א"י, ציון, ירושלם, תרצ"ד, עמ' ל"ו, שורה 110, מוסיף כאן את המלה "בנין": "שם יש מצבה בתוך בנין מרובע". על-ידי התוספת "תוך בנין" מתקבל הרושם כי מדובר על מצבה בתוך המתחם המוקף חומה, ואילו הנוסע מבורדו נתכוון ל"מרובע" עצמו, שהוא "מצבת הזכרון" המפוארת להפליא. והשווה הערה קודמת.

16 ונסאן, על-פי Geyer עמ' 179.

Textes Géographiques Arabes sur la Palestine, par A. S. Marmardji, Paris, 17 1951, p. 59.

18 שם, עמ' 48. 19 שם, עמ' 60. 20 א. ש. הרטום, תל-אביב, 1965, מבוא, עמ' ג'.

21 אברהם כהנא, תל-אביב, תרצ"ו, מבוא, עמ' קמו; ונסאן, עמ' 147.

22 הרטום, מבוא, עמ' ג-ד. 23 שם, שם; כהנא עמ' ריח; ונסאן, עמ' 148.

על הזר, או בהר (שם מ"ו, ט—י). כן מספר "ספר צוואת יעקב", כי בני ישראל העלו את עצמות אבותיהם בסתר... ויקברו אותן בחברון, לרגלי אבותיהם (פרק "בנימין", י"ב, ג—ד); על פרט זה חוזר יוסף בן מתתיהו: "וגם אחיו של יוסף מתו, לאחר שחיו חיי טובה במצרים. כעבור זמן נשאו בניהם ונכדיהם את גויותיהם וקברו אותן בחברון" (קדמ' היה' ב.ח.ב.), אך קרוב לוודאי כי הוא העתיק את דבריו מאחד המקורות הקודמים²⁴. ספר "צוואת בני יעקב" אף חוזר אצל כל בן מבניו של יעקב ומציין כי הובא לחברון, בארון, או בלא הזכרת ארון, ונקבר אצל קברי האבות, או לרגליהם". לדעת ונסאן אנו רשאים להסיק ממקורות אלה כי בזמן חיבורם של הספרים היו מראים את מקום קבורתם, או את מקום הטמנת עצמותיהם של בני יעקב. הספרות התלמודית והמדרשית מדברת אף היא על העלאת עצמות השבטים לא"י²⁵, אך אין היא מזכירה את מקום קבורתן, או הטמנתן; על-כל-פנים, רמז לסדר המצבות של האבות עצמו, או לסדר ציוני קברותיהם מעל למערה, אין ב"צוואת בני יעקב" וב"ספר היובלים".

אך הנה מזדקרת לעינינו מתוך "ספר היובלים" פסקה, שנסאן לא נתן דעתו עליה, ובה אחיזה נאותה על סדרי ציוני-הקברים במתחם של "מערת המכפלה", במאות הראשונות לפנה"ס. "לאה, אשת יעקב, מתה — אומר הספר — ויקברו אותה במערת המכפלה אצל רבקה אמה, משמאל לקבורת שרה אם אביו" (שם ל"ו, כ); "אצל רבקה" ניתן להתפרש "בקרב רבקה, או במקום קבורתה של רבקה", "אמה", תחת "חמותה", היא אולי כינוי של חיבה, או "פליטת קולמוס", גם הביטוי "שרה אם אביו", בו חסר "אביו של מי", מראה על רישול בתרגום או בהעתקה; אולם, "משמאל לקבורת שרה", הנאמרת כאן כאילו "לפי תומה", מציינת את מקומה הקונקרטי של מצבת לאה לבני שרה: שורת המצבות וחומת-האורך של המתחם נמשכות מדרום-מזרח לצפון-מערב. אם נאמר כי המצבות נערכו לכתחילה מדרום-מזרח לצפון-מערב, כך שחזיתן תהיה מכוונת לצד ירושלים, שהיא צפונית-מזרחית מחברון, ואתן גם החומות המזרחית-צפונית והמערבית-דרומית לאורך המתחם, הרי שציון קברה של לאה היה משמאל לציון קברה של שרה, כפי שהוא כיום; ואם נתכוון המקור העברי של "ספר היובלים" ל"שמאל" במשמעותה המקראית "צפון", הרי שציון קברה של לאה נמצא מצפון לציון קברה של שרה. אם נכונה הנחתנו הרי לפנינו עדות חשובה לקדמות סדרם של ציוני הקברים במתחם של "מערת המכפלה" עד היום.

הארה נכבדה לקדמות סדרם הנוכחי של אתרי המצבות תורם התלמוד הירושלמי. בספרות התלמודית והמדרשית משובצים קברי האבות במדרשי אגדה ובאגדה²⁶, ואם כי טמונה בהם ודאי ידיעה על מקום "מערת המכפלה" אין להציל מהם אחיזה ממשית לא על מהות המערה עצמה ולא על סדר ציוני הקברים

24 א. שליש בתרגומו לקדמוניות היהודים, עמ' נב, הערה 94, רואה ב"ספר היובלים" "מסורת מקבילה" למסורת של יוסף.

25 בר"ר קי' יא (עמ' 1295); יר. סוטה פ"א, ה"י; ב. סוטה ז, ע"ב (שם).

26 בבא בתרא נ"ח, ע"ב; בר"ר פנ"ח, ד; עירובין נ"ג, ע"א, ועוד.

לקדמותם של אתרי המצבות ב"מערת המכפלה" 55

שמעליה²⁷. הויכוח בין רב ובין שמואל, בני הדור הראשון לאמוראי בבל, במחצית הראשונה של המאה הג' על מבנה "מערת המכפלה" עצמו, המיוסד על דרש פילולוגי²⁸, מראה, כי לא הגיעו אליהם כל ידיעות קונקרטיות על המערה ועל מהותה; אך הנה לפנינו נקודת-אחיזה רבת-הבהרה על סדר ציוני-הקברים מעל "מערת המכפלה" בסוף המאה הג', או בתחילת המאה ד':

על "דרך הסב" בזמן הסעודה אומר התלמוד הירושלמי: "בזמן שהן שלוש מטות, הגדול (המכובד) שבהן (במסובין) עולה ומיסב בראש (המטה) האמצעית, והשני מלמעלה לו (היינו, מצד ראשו), והשלישי לו למטה הימנו (היינו, מצד רגליו); על כך מעיר ר' שמואל בר רב יצחק, אמורא בדור השלישי, בסוף המאה הג', או תחילת המאה הד': "אבות — דרך הסב הן קבורין" (יר. תענית פ"ד, ה"ב), כלומר, "אברהם באמצע, יצחק למעלה ממנו (מצד ראשו, יבר.) ויעקב למטה ממנו" (קרבן העדה, שם), או "יצחק מכאן ויעקב מכאן" (פני משה, שם). מדברי ר' שמואל בר רב יצחק ניתן, איפוא, לומר, כמעט בוודאות, כי בסוף המאה הג', או בתחילת המאה הד', היה סדר ציוני הקברים מעל "מערת המכפלה" כמות שהוא כיום: אברהם באמצע, יצחק מכאן ויעקב מכאן. סדר זה יהיה סביר לנו ביותר אם נדגיש כי ציוני-הקברים קדמו לחומה המפוארת המקיפה אותם, וכי המתחם הקדוש של קברי האבות נשאר קטור גם לאחר שהוקמה החומה מסביב להם. בשטח קטור, תחת כיפת-השמים, צריך היה מקום-הכבוד להינתן לציון קברו של אברהם, ואילו ליצחק וליעקב משני צדיו; ואכן, מצבת קברו של אברהם ניצבת כיום בציר-הרוחב של המתחם, היינו, באמצעיתו בדיוק⁽¹⁾; ולא עוד אלא המרחק בין מצבות אברהם ושרה ובין מצבות יצחק ורבקה מזה, ובין מצבות יעקב ולאה מזה, הוא שווה⁽²⁾. כן שווה המרחק בין מצבות אברהם ושרה ובין החומה שמאחורי כל אחת מהן למרחק שבין מצבות יעקב ולאה

27. ש. קליין מוצא ב"ר בנאה הווא מציין מערתא, כי מטא למערתא דאברהם אשכחיה לאליעזר עבד אברהם דקאי קמי בבא" וכו' ("בב נ"ה, ע"א), כי הוא, ר' בנאה, אמנם, "ציין את קברי האבות והאמהות (כלומר, "סדם בסיד") ומספר דברים על מקום-משכנם של הנקברים שם" (ש. קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט עמ' 103); אולם, ר' אישטורי הפרחי, במאה הי"ד, הביע את תמיהתו על "דאמרינן גבי רבי בנאה, כי מטא למערתא דאברהם; על, ציין ונפק" — "שהרי סביב המערה — סוען הפרחי — מרובע רבוע גדול חומה גבוה מאבני המקום הקדוש בית-המקדש ... א"כ למה היה צריך לציין? הרי חומה שלמה לפניו היתה ... ומה הציון שהיה רבי בנאה מציין לפנים, דקאמר ציין ונפק. וכן מאי אהדרו ליה כמידת החיצונה כך מידת הפנימית; ולמאן דאמר שתי בתים זה למעלה מזה, כמידת העליונה כך מידת התחתונה, וכי לדעת ארכן ורחבן הוא צריך? — לזה היטיבו אשר דברו מציין (פרוש) מעיין. וגם הרי"ף ז"ל כתב בתשובה שזה ראה בחלום; ראה על-פי הערה 13 לעיל, שם, שם, וכן ההערה הבאה.

28. "מערת המכפלה". רב ושמואל. חד אמר: שני בתים זה לפניו מזה, וחד אמר: בית ועליה על גביו. בשלמא למאן דאמר זה על גבי זה, היינו, מכפלה, אלא למאן דאמר שני בתים זה לפני מזה מאי מכפלה? — שכפולה בזוגות" (עירובין נ"ג, ע"א). מעיין: החל בת"ע, תרגום אונקלוס, יונתן בן עוזיאל, תול' ובוולגאטה להיירונימוס, ועד רש"י ואבן-עזרא, חזורת ה"תודעה", כי "מערת המכפלה" היתה "כפולה"; ורק הרשב"ם, נכדו של רש"י, מעיר בצדק: "כל הבקעה קרויה מכפלה, כמו ככר הירדן. וכן מוכיח לפנינו שדה עפרון אשר במכפלה"; והרמב"ן אף מדיגש: "לשון רש"י: בית ועליה על גביו; ד"א: שכפולה בזוגות, ואינו נכון, כי הכתוב אמר: שדה עפרון אשר במכפלה, והנה הוא שם המקום אשר בו השדה, ואין צורך לבקש טעם לשם המקומות".

ובין החומה שמאחורי כל אחת מהן לא כן, לכאורה, אצל תאי המצבות הגדולים והכבדים של יצחק ורבקה בתוך המסגה, אך התבוננות נוספת בלוח ו של ונסאן מלמדת כי בתוך התאים הכבדים של יצחק ורבקה מסתמנות מצבות הדומות בצורתן, וכמעט גם בגדלן, לאלה של האבות והאמהות האחרים, ואף שם המרחקים בין המצבות ובין החומה שמאחורי כל אחת מהן שווה פחות או יותר. ההבדלים הקטנים במרחקים נגרמו על-ידי שינויים בצורת המצבות, בממדיהן ובייצובן.

בשובנו אל ההנחה בדבר האורינטציה של ציוני-הקברים ב"ספר היובלים" לגבי ירושלים, שהיא צפונית-מזרחית מחברון, הרי שציון קברו של יצחק היה באמת "למעלה" מציון קברו של אברהם, היינו, מצד ראשו, ואילו ציון קברו של יעקב היה "למטה ממנו", כלומר, מצד מרגלותיו, כמו ב"דרך הסב", או ציון קברו של יצחק מימינו של אברהם, בקצה הדרומי-המזרחי של המתחם, וציון קברו של יעקב משמאל לציון קברו של אברהם בקצה הצפוני-המערבי שלו, כפי שהם כיום. מסקנה זו מחזקת את עדות "ספר היובלים" על קבורת לאה "משמאל לקבורת שרה", כנ"ל.

סדר המצבות של ציוני הקברים מעל "מערת המכפלה" בימינו הוא עתיק לימים ביותר, וקדמותו היא בת אלפיים מאתיים-שלוש מאות שנים לפחות, ויש מקום לקבל כי המסורת על אתריהן נעוצה בדורות קדומים ביותר.